

філософські праці – «Система природи», «Універсальна мораль», «Етократія».

Гольбах приходиться до осмислення питання про співвідношення природи, матерії, духу та свідомості як центральної філософської проблеми, конкретизує та обґрунтовує вчення про субстанцію, підкреслюючи, що субстанцією може бути лише матерія. Гольбаху належить одне з перших наукових визначень матерії – це те, що, впливаючи на наші органи чуття, викликає відчуття.

Гольбах підкреслював єдність матерії і руху. Рух, на його думку, є способом існування матерії, яке не зводиться до простого механічного переміщення, а включає також фізичні, хімічні та біологічні зміни. Універсальним законом матеріального руху є закон інерції.

На думку Гольбаха, усі суспільні негаразди, соціальне зло є продуктом неписьменності, незнання людиною своєї природи. Основний мотив людської діяльності – особистий інтерес. «Зробіть так, аби людина вбачала у суспільному інтересі свій особистий інтерес, і тоді тільки божевільні будуть аморальними», – зазначав у зв'язку з цим Поль Анрі Гольбах.

Таким чином, французькі матеріалісти разом з іншими філософами-просвітниками відіграли велику прогресивну роль у подоланні пережитків феодалізму та релігійного клерикалізму, утвердженні принципів гуманізму, розв'язанні філософських та практичних проблем людини і умов її життя.

§ 9. Німецька класична філософія

Важлива роль в історії філософії належить німецькій класичній філософії, що виникла на межі XVIII–XIX ст. На її розвиток суттєво вплинули три чинники: розвиток природознавства, досягнення філософії Нового часу, зокрема ідеї Просвітництва, та Французька революція XVIII ст. Німецька класична філософія представлена такими оригінальними мислителями, як Іммануїл Кант (1724–1804), Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775–1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), Людвіг Андреас Фейєрбах (1804–1872). Незважаючи на своєрідність філософських поглядів, вони створюють певну ідейну спільність. Саме через це їх поєднують у за-

гальний філософський напрям. У своїй творчості представники німецької класичної філософії спиралися на новоєвропейську традицію. Звідси спільність проблем, способів їх ставлення та розв'язання.

Можна виокремити такі загальні риси німецької класичної філософії:

1) раціоналізм, успадкований від філософів епохи Просвітництва. Для всіх німецьких філософів-ідеалістів XIX ст. характерним було переконання про те, що дійсність досить глибоко пізнати і переосмислити, аби її виправдати; філософським переосмислюванням може бути виправдана й релігія;

2) критика всіма представниками німецької класики матеріалізму XVIII ст. за його механіцизм;

3) вироблення діалектичного методу мислення в процесі критики метафізичного методу з використанням діалектичної традиції – завжди дуже впливової в Німеччині (Ніколай Кузанський, Лейбніц, Гете);

4) критика споглядального характеру попереднього матеріалізму та розроблення принципу діяльності, активності; підкреслення творчої активності теоретичного мислення;

5) прагнення подолати антиісторизм попередньої філософії, розроблення філософії історії та пошук об'єктивних підстав для періодизації історії, який здійснювався у сфері духу;

6) критика традиційної філософії, прагнення перетворити її на науку, побудувати універсальну, закінчену наукоподібну філософську систему. Це відображено навіть у назвах праць німецьких класиків: «Науковчення» Фіхте, «Енциклопедія філософських наук» Гегеля;

7) безпосередня спадкоємність у розвитку філософських ідей. У німецькій класичній філософії відбувся перехід від матеріалістичних ідей докритичного Канта до суб'єктивного та трансцендентального ідеалізму критичного Канта, через суб'єктивний ідеалізм Фіхте до об'єктивного ідеалізму Шеллінга та об'єктивного ідеалізму Гегеля і нарешті до матеріалізму Фейєрбаха.

Філософія Іммануїла Канта. Засновником німецької класичної філософії є Іммануїл Кант. Він народився в Східній Пруссії, у м. Кенігсберзі (нині Калінінград), де прожив усе своє життя. Науковому злету І. Канта сприяла викладацька діяльність у Кенігсберзькому університеті, де він пройшов шлях від студента до ректора. Тут він викладав фізику, математику, фізичну географію, метафізику, логіку, моральну філософію. Творче осмислення широкого кола філософських

та природничих дисциплін зумовило енциклопедичну освіченість І. Канта та його оригінальність як мислителя.

Його філософську спадщину поділяють на два періоди: «докритичний» та «критичний». У «докритичний» період заслуговують на увагу ідеї Канта щодо виникнення світу. У праці «Всезагальна природна історія і теорія неба» (1775) він розробив космогонічну гіпотезу, за допомогою якої розкрив механізм виникнення Всесвіту і виклав нові принципи його формування. Згідно з цією гіпотезою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Спираючись на фізику Ісаака Ньютона, Кант обґрунтував можливість накопичення матерії у шароподібну масу, яка під впливом гравітації починає розкручуватися, розігріватися, утворюючи ядро і кільця навколо матерії. Тут уперше поняття еволюції було поширене на космічні явища. У створенні Всесвіту брали участь дві сили – тяжіння та відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил, за Кантом, почали утворюватися планети. Але це не завадило йому стверджувати, що існує зовнішня сила, яка змінює Всесвіт. Процес виникнення, розвитку та загибелі світів є постійним. Звідси висновок про відносність поняття спокою.

Заняття природничими науками переконали Канта у тому, що на багато «граничних» питань (на кшталт питань про нескінченність світу чи причин його виникнення) засобами природничих наук віднайти остаточної відповіді неможливо. Ці проблеми зазвичай вважаються філософськими, «метафізичними», тобто такими, що виходять за межі наявного досвіду. Питання про те, чи можлива метафізика як наука, по суті є центральним для усієї філософії Канта.

У «критичний» період (назва пов'язана з першим словом його головних праць: «критика», що означає дослідження самих підвалин) Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790). У першій викладено теорію пізнання філософа, у другій – його етичні, у третій – естетичні погляди.

На перший план у цей період виступає ідея «коперніканського перевороту» у філософії. До Канта вважали, що пізнання є результатом дій на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ впливає на неї. Кант «перевернув» це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання є результатом людської (насамперед розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання.

Аналогія з «коперниканським переворотом» тут є цілком очевидною: Коперник «зрушив» Землю (яку до того розглядали як нерухомий центр Всесвіту), а Кант «зрушив людину», поклавши край її пасивності. У чому полягає значення цього перевороту?

По-перше, Кант дав більш виправдану картину пізнання: пізнання – це не дублювання реальності, не перенесення речей у людський інтелект, а діяльність щодо створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

По-друге, людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам видобував на зрозумілих йому принципових засадах.

По-третє, у концепції Канта людина постає творчою і діяльною; при тому чим активнішою вона є, то розгалуженішими будуть її зв'язки з дійсністю і відповідно ширшими знання.

У теорії пізнання Кант:

а) розкрив взаємозв'язок чуттєвого і раціонального в пізнанні;

б) висунув концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму;

в) відстоював позиції агностицизму. За Кантом, людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають повних знань про об'єктивні речі, через що останні є непізнаваними «речами в собі».

Кант вважав, що процес пізнання проходить три ступені: чуттєве пізнання (чуттєве споглядання), розсудок та розум.

Чуттєве пізнання виявляється у тому, аби інформації від зовнішнього світу, яка збирається за допомогою органів чуття, надати порядку та єдності. Це здійснюється за допомогою апіорних (*a priori* – з попереднього), до досвідних, існуючих тільки у свідомості суб'єкта понять про простір і час. Апіорність є нашою природною здатністю структурувати й упорядковувати інформацію про зовнішній світ. Отже, поза простором і часом ми нічого пізнати не можемо.

Усе існує у світі Кант поділяв на сутності «речі-у-собі» (ноумени) та емпіричні явища «речі-поза-собою» (феномени). «Річ-у-собі» та «річ-поза-собою» – одні з найсуперечливіших і заплутаних категорій в усій філософії Канта. Кантівська логіка пояснення цих категорій є такою. У пізнанні об'єкт завжди існує «для нас», тобто відкривається тільки тими своїми сторонами, які наші відчуття виявляються у змозі відтворити. Це і є у першому наближенні «річ-поза-собою», тобто та частина предмета, яка «дається» нам через досвід. У всіх інших

своїх властивостях предмет є «закритим» для пізнання. Таким чином, поняття «річ-у-собі» позначає певну межу нашого пізнання, контури якої визначаються не «ззовні», а «із середини». У суб'єкт-об'єктному відношенні сам суб'єкт пізнання не може вийти за ці межі і подивитися на це відношення «з боку», оскільки як тільки предмет потрапляє у поле уваги суб'єкта, він з «предмета-самого-по-собі» стає «предметом для нас» і тому поза нашими уявленнями не існує. Порушити цю межу, яка розділяє «річ-у-собі» та «річ-поза-собою» (ноумен та феномен), неможливо, оскільки вона існує лише всередині наших уявлень. Тому між «речами-у-собі» та «речами-поза-собою» лежить непрохідна прирва (*трансцензус*): ми можемо пізнати тільки явища і нічого не можемо знати про сутності (ноумени).

Розсудок – другий ступінь пізнання. Це здатність оперувати поняттями, створювати єдність явищ за допомогою правил. За допомогою відчуттів (чуттєве пізнання) предмет нам дається, але мислиться він за допомогою розуму. Пізнання можливе лише в результаті їх синтезування. Знарядями розсудливого пізнання є *категорії*. Вони притаманні розуму апріорно (до досвіду) і надають нашому знанню загального, наукового характеру.

Ідеї розсудку до повної закінченості доводить розум.

Розум – вищий ступінь пізнання, здатність вносити єдність у самі правила, прагнення до синтезу. Розум не має прямого зв'язку з чуттєвістю, а пов'язаний із нею через розсудок. Розум виконує вищу регулятивну роль у пізнанні – указує напрямок руху розсудку. На думку Канта, оскільки розум прагне синтезу, він закономірно приходять до трьох ідей:

- 1) ідея абсолютної єдності суб'єкта, ідея душі;
- 2) ідея абсолютної єдності явищ, ідея безумовної цілісності світу;
- 3) ідея абсолютної єдності всіх предметів мислення, ідея Бога.

Людині завжди притаманне прагнення вийти за межі досвіду, що вона й робить, аналізуючи зазначені ідеї. Однак як тільки розум починає їх аналізувати як предметні, він тут же заплутується у суперечностях. Такі суперечності Кант називав *антиноміями* (грец. *antinomia* – парні думки, що взаємовиключають одна одну) – суперечностями між двома положеннями, які визнаються однаково правильними.

Кант указував на чотири антиномії:

- світ скінченний у часі і просторі; світ нескінченний;
- усе у світі є простим і неподільним; усе у світі є складним і подільним;

- у світі існує свобода; у світі немає свободи, а є закони природи;
- Бог є першопричиною світу; немає ніякої першопричини світу.

За Кантом, ці антиномії є не логічними помилками, а наслідком того, що розум виходить за межі пізнавальних можливостей людини.

У «Критиці чистого розуму» Кант зробив висновок про те, що філософія може бути тільки наукою про межі пізнання.

Велику цінність мають також етичні, естетичні та соціологічні ідеї Канта. У *сфері моралі* Кант виходив із визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого обрання поведінки. З такої рівності випливає, що кожен окремий розум у прийнятті рішень повинен діяти як загальний розум. На цій основі формулюється кантівський «категоричний імператив» («остаточне повеління»): «Чини завжди так, аби максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу... всезагального закону». Це означає, що людина, обираючи певний вид поведінки, повинна припускати можливість такої самої поведінки для будь-кого. У праці «Критика практичного розуму» Кант стверджував: категоричний імператив – необхідний і загальнозначущий моральний закон практичного розуму – зумовлює поведінку людини, наказує поводитися так, аби її вчинки могли бути основою і керівними засадами загального законодавства.

У політичній теорії Кант виходить, насамперед, із прав індивіда, виводячи їх із трансцендентальних властивостей людини. Якщо в моралі людина повинна ставитися до іншої людини як до мети, то й у праві вона повинна виходити з поваги прав інших. Кант був одним із перших, хто заговорив про права людини і правову державу.

У *сфері естетики* Кант констатував, що там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування. Тому естетичні сприйняття є цілісними, неаналітичними, непрагматичними й естетичні судження вибудовуються як ціннісні.

У трактаті «Ідея всесвітньої історії з всесвітньо-громадської точки зору» Кант розмірковував над історичним процесом. Він вважав, що в його основі лежать природні потреби людини, а також суперечності між ними, що є необхідною умовою вдосконалення людського роду, але їх можна і слід розв'язувати.

Філософія Іммануїла Канта стала своєрідним вихідним пунктом, на ґрунті якого і в полеміці з яким відбувався подальший розвиток німецької класичної філософії.

Подальший розвиток німецької класичної філософії був пов'язаний із творчістю Й. Фіхте та Ф. Шеллінга. Ці мислителі стояли на позиці-

ях філософського ідеалізму, суб'єктивного (Фіхте) та об'єктивного (Шеллінг).

Йоганн Готліб Фіхте створив так звану «практичну» філософію, розуміючи під практикою діяльність розуму суб'єкта (людини), що пізнає. У своєму основному творі «Науковчення» він виклав концепцію «чистого Я», розуміючи під ним автономну свідомість індивіда, як би відірвану від зовнішнього світу (простіше кажучи, «Я» – це мислячий суб'єкт, активний за своєю природою). На переконання Фіхте, предметом філософії повинен бути не зовнішній світ, а «чисте Я», тобто активна і творча діяльність мислення людини, що пізнає. Воно і є справжнім буттям на відміну від кантівських «речей у собі».

Між «Я» і «не-Я» (зовнішнім світом) постійно є суперечності. Суперечності між ними виникають зовсім природно і з необхідністю, адже «не-Я» завжди чинить опір пізнанню, протистоїть суб'єкту. Цей опір надає руху «чистому Я», надає імпульси його активності. У ході цього процесу формується й «інстинктивне Я», тобто самосвідомість.

Фіхте обґрунтовував думку про те, що основне завдання людини полягає в активному перетворенні природи та суспільних відносин. Перетворити означає насамперед пізнати. Однак діяльність суб'єкта не тільки має характер пізнання, а й несе в собі моральний зміст, оскільки утворює певне (у цьому випадку активне) ставлення суб'єкта до зовнішнього світу (об'єкта). Рух людської думки є суперечливим за своїм характером. Пізнання ніколи не може бути завершеним, воно завжди залишається процесом. Таким є й перебіг усієї історії пізнавальної діяльності людства.

Філософ вважав, що діяльна активність мислення дозволяє людині бути по-справжньому вільною. Але свобода – це не свавілля, а усвідомлене підпорядкування себе природній та історичній необхідності. Вона завжди конкретно-історична, тобто визначається характером епохи та її обставин.

Фіхте був прихильником приватної власності, в якій він убачав принцип устрою суспільства і держави. В одному із своїх трактатів він намалював образ «ідеальної» держави з розвиненою системою розподілу суспільної праці. Основне значення його творчості («філософія активності») полягає у розкритті творчої природи людського мислення, динамічності і суперечливості процесу пізнання. Йоган Фіхте вірив у реальну можливість пізнання світу і знаходження людиною практичної влади над навколишньою природою.

Фрідріх Вільгельм Шеллінг. Якщо Й. Фіхте протиставляв суб'єкт («Я») і об'єкт («не-Я»), то його співвітчизник *Фрідріх Шеллінг*, навпаки, у своїй «філософії тотожності» розвивав учення про їхній збіг та злиття. На його переконання, справжня філософія повинна поєднувати та примиряти ідеальне і реальне, кінцеве і нескінченне.

У філософії Шеллінга на першому місці перебувала природа як самостійний об'єкт дослідження. Його інтерес до природи був не випадковий, оскільки в той час відбулися важливі відкриття в галузях фізики, хімії та фізіології. Як і більшість німецьких філософів тієї пори, Шеллінг розглядав природу з позицій філософського ідеалізму: як породження і втілення якогось духовного начала. У розумінні природи він увів методологічні принципи суперечливості і розвитку. Такий підхід сприяв активному подоланню механістичної картини світу, що панувала у філософії і природознавстві XVII–XVIII ст. Він відстоював також принцип загального зв'язку, єдності всього з усім. Можна сказати, що філософія Шеллінга – це ідеалістична діалектика (теорія розвитку) природи.

Вихідним принципом учення Шеллінга був принцип тотожності (збігу) духу і природи. Суб'єкт (людина) і об'єкт (природа) нерозривно взаємопов'язані і створюють «цілісну нерозрізненість» суб'єктивного та об'єктивного. Абсолютний розум (Бог) і є те, у чому зливаються суб'єктивне та об'єктивне. Що стосується природи, то в ній панує принцип градації і полярності. Градація означає, що природа є системою ступенів, де нижчий ступінь – основа для більш високого. Принцип полярності припускає, що природа просякнута боротьбою протилежних начал: притягування і відштовхування, подразливості і сприйнятливості, кінцевого і нескінченного. Найвищого ступеня полярність досягає в людині, в якій вона існує у вигляді протилежності між добром і злом.

Природа є організованою, у ній переплетені і взаємодіють різні процеси (фізичні, хімічні та ін). Вона вся одухотворена і розумна, у ній діють закони і закономірності, виявляється якась активна сила. Процеси життя в природі (рослини, тварини) логічно підводять до виникнення більш складної впорядкованої реальності. Такою реальністю є світ суспільного життя, в якому втілюється вільна діяльність людей. Суспільство – це система взаємодії людей, завдяки чому стають можливими і їхня свідомість, і воля. На переконання Фрідріха Вільгельма Шеллінга, історія суспільства спрямована до все більш досконалого

і вільного стану соціуму. За всім цим криється якась загальна закономірність, яка спрямовує історію до певної мети.

Філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Вищим досягненням класичної німецької філософії є вчення *Гегеля*. Він створив систему гранично раціонального об'єктивного ідеалізму, або, за його власним визначенням, «абсолютний ідеалізм». Філософська система Гегеля характеризується винятковою широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. У своїй творчості він охопив та зробив суттєвий внесок у широке коло таких галузей філософського знання, як діалектика, логіка, гносеологія, історія, філософія права, філософія історії тощо. Основні праці Гегеля: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія природи» (1817), «Філософія права» (1821).

Гегель критикує Канта за протиставлення ним «речі в собі» «речі для нас», за агностицизм, що впливає у Канта з протилежності суб'єкта й об'єкта. Гегель же виходить із тотожності суб'єкта й об'єкта. На його думку, реальний світ, природа, людина, суспільство являють собою інобуття абсолютної ідеї, абсолютного духу. Предмет, явище в такій мірі мають буття, у такій мірі істинні, у якій вони втілюють у собі ідею. Ми, на думку Гегеля, називаємо справжньою державою ту державу, що втілює в собі ідею держави, а поганою державою буде держава, у якій ідея держави не знайшла реального втілення. Але варто мати на увазі, що, коли Гегель говорить про збіг сутності речей із поняттям ідей, він має на увазі не суб'єктивне поняття, що міститься в нас у голові, а «абсолютне поняття» абсолютного духу.

Але в цій частині Гегель не оригінальний, він, по суті, повторює Платона з його світом ідей і реальним світом, як тінню світу ідей. Розходження між Гегелем і Платоном – у розумінні самого світу ідей і абсолютного духу. У Платона світ ідей вічний, незмінний, досконалий. У Гегеля абсолютна ідея, абсолютний дух сам змінюється, розвивається. У своєму розвитку абсолютна ідея проходить три етапи. Перший етап – розвиток ідеї у своєму власному лоні, у сфері чистого, надлюдського, абсолютного мислення. Другий етап – відчуження абсолютної ідеї в природі, де ідея виступає «у формі інобуття». При цьому в природі абсолютна ідея виявляє себе обмежено, у формі розгортання, а не розвитку у власному значенні слова. Третій етап – відчуження ідеєю себе в суспільстві, у людській історії, де ідея знаходить саму

себе, усвідомлює саму себе через людину і тим самим повертається сама до себе.

Методом філософії Гегеля є діалектика, яка припускає розвиток усього сущого з абсолютної ідеї, вічне народження, становлення і неминучу загибель усього. У найбільш повному, розгорнутому вигляді концепція діалектики викладена Гегелем у праці «Наука логіки». Логіка в гегелівській системі відіграє провідну роль. При цьому Гегель розуміє логіку не як науку про форми людського мислення, а як логіку об'єктивну, як науку про форми і закони розвитку самого світу, тому що сам світ розумний. Але розумність самого світу, у свою чергу, обумовлена тим, що в основі його лежить світовий розум, абсолютний дух. Тому в «Науці логіки» Гегель розкриває нам діалектику абсолютного духу. А в чому виявляється розвиток розуму, як людського, так і абсолютного? Безумовно, у поняттях, коли мова йде про людський розум, і категоріях, коли мова йде про абсолютний розум. Розвиток абсолютного духу виражається в його розгортанні в системі категорій, що потім виступають формами мислення. Самі категорії, самі форми мислення, вважає Гегель, історичні і є підсумком, результатом розвитку. Тому в Гегеля всі категорії не просто рядопокладені, а впливають одна з іншої, взаємозалежні, становлять єдину систему.

У «Науці логіки» Гегель не тільки створює систему взаємозалежних категорій, але і розкриває сам механізм розвитку, формує три основні закони діалектики: закон єдності і боротьби протилежностей, закон переходу кількісних змін у якісні, закон заперечення заперечення. Кожний із законів виконує свою функцію в системі діалектики. Закон єдності і боротьби протилежностей розкриває нам причину розвитку, закон переходу кількості в якість – механізм виникнення нового, закон заперечення заперечення – взаємозв'язок старого і нового і загальну спрямованість розвитку.

Узагалі-то суперечності постають «душею» всієї конструкції гегелівської філософії. Якщо протилежності дають нам цілісні окреслення предмета, то це означає, що всі його проміжні стани являють собою певне співвідношення, певну пропорцію поєднання протилежних якостей, тобто предмет постає як суперечливий, мінливий, рухливий. У протилежних виявленнях та окресленнях він нібито сам відрізняється від себе, залишаючись єдиним, але різноманітним і суперечливим виявленням. Саме таке бачення засад світу називається діалектикою. Унаслідок цього гегелівську філософію характеризують як діалектич-

ну, а самого Гегеля – як видатного теоретика діалектики, бо він не тільки стверджував, що світ рухливий і змінний саме через боротьбу протилежностей, а й уперше розкрив зміст та призначення протилежних визначень реальності, створив учення про протилежності.

Водночас у вченні про логіку очевидним компромісом з «консервативною» філософською системою був висновок про те, що протилежні сторони суперечності примиряються. У філософії історії, поступаючись вимогам філософської системи, в якій іманентно було викладено визнання кінцевих, остаточних результатів як пізнання, так і історії, Гегель фактично не може запобігти такому висновку: подібно до того, як людське пізнання вичерпує себе в пізнанні Абсолютного духу (тобто змісту філософії Гегеля), так само й соціально-політична історія людства завершує себе в сучасній Гегелю Пруській державі.

До безумовних філософських надбань Гегеля можна віднести такі:

1) він дав розгорнуту критику метафізичного методу мислення і протиставив йому власний діалектичний метод;

2) виклав на ідеалістичній основі головні закони і категорії діалектики та за новим методом побудував енциклопедію філософських наук, намагаючись у кожній із них простежити виникнення, розвиток та розв'язання суперечностей;

3) склав філософську систему, яка ввібрала в себе основні сфери життєдіяльності та пізнання.

Проте філософія Гегеля не є вільною від певних недоліків. Головний із них – це суперечливість між його системою та методом:

а) якщо діалектичний метод Гегеля вимагає розглядати все в русі розвитку, то його філософська система заперечує загальність розвитку. Природа, за Гегелем, не розвивається у часі, а лише урізноманітнюється у просторі;

б) якщо за діалектикою Гегеля процес пізнання нескінченний, то консервативна система покликана дати закінчене абсолютне знання дійсності;

в) якщо діалектика стверджує, що розвиток суспільства не має меж, то система обмежує цей розвиток прусською монархією, яка вважалася вищим етапом такого розвитку.

Гегель залишив велику філософську спадщину, але його ідеї були сприйняті неоднозначно. Він має багато послідовників і супротивників. Розглядаючи саморозвиток духу, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель практично з позиції об'єктивного ідеалізму дослідив механізм розвитку

природи, людини, суспільства, проаналізував найзагальніші закони і логіку цього розвитку.

Людвіг Андреас Фейєрбах. Період німецької класичної філософії закінчує філософська система *Фейєрбаха*. Він змолоду був учнем і послідовником Гегеля, але вже в 1827–1828 рр. починає сумніватися в істинності гегелівського вчення і розробляє власну філософію. Його основні праці: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Тези до реформування філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843).

Філософія Фейєрбаха є нетрадиційною як у самому постановленні проблеми, так і в її розв'язанні, і в цьому полягає її своєрідність. Викремимо такі риси вчення Фейєрбаха.

Фейєрбах, на відміну від своїх попередників, був матеріалістом. Він стверджував, що набагато простіше уявити собі виникнення духу з матерії, ніж матерії з духу. Особливе місце у філософії Фейєрбаха займає вчення про природу. Він стверджував, що немає нічого вищого за природу, як немає і нічого нижчого за неї. Природа вічна. Вона нескінченна у просторі: тільки людська обмеженість ставить межі її протяжності. Фейєрбах відкидав погляди на природу як на умову розвитку духу, як на щось похідне, залежне від свідомості та волі.

Матеріалізм Фейєрбаха був антропологічним. Річ у тім, що в центрі його філософії – учення про людину (антропос). Людина розглядається ним як природна істота, як вищий ступінь природного саморозвитку, сама в ній виявляється єдність буття і мислення. Тому антропологія повинна стати загальною наукою. Саме в антропології варто шукати коріння і теології, і філософії. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому Фейєрбах говорив про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину. Людина, за Фейєрбахом, виступає як позаісторична і позасуспільна істота. У цьому полягає суттєвий недолік філософії Фейєрбаха.

Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним. Він не зміг подолати споглядального характеру попереднього матеріалізму й усвідомити роль практики у процесі пізнання та суспільного розвитку. Через споглядальні позиції він не зміг зрозуміти гегелівську діалектику і відкинув її разом з ідеалістичною системою.

У теорії пізнання Фейєрбах стояв на позиції сенсуалізму. Свою філософію він називав чуттєвою філософією, але не заперечував взаємозв'язок чуттєвого і раціонального. Він підкреслював, що чуттєве

має доповнюватися раціональним, а раціональне – чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер. Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само як й ідеалізму, він убачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти християнства, Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обожнювала б силу любові людини, де на місце абстрактного бога була поставлена людина.

У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом. Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти сутність суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, а й головним чином матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри всі недоліки, притаманні філософії Людвіга Андреаса Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, справила значний вплив на розвиток філософської думки.

У цілому ж німецька класична філософія зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки. Для неї характерні системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

§ 10. Російська філософія XIX – початку XX ст.

Російська філософія пройшла довгий шлях свого розвитку, але безпосереднє її становлення як самобутньої філософії починається у другій чверті XIX ст. Будучи частиною світової філософської думки, вона водночас являє собою цілком самостійний напрям зі своєю тематикою і специфічним підходом до розв'язання найістотніших філософських проблем. Про самобутність російської філософії засвідчили вперше «Філософічні листи» *Петра Чаадаєва* (1794–1856). Саме в них були поставлені проблеми, що були характерними для російської філософії того часу. Своєрідність історії Росії Чаадаєв убачав у її культурно-географічному положенні (між Сходом і Заходом). Він один із перших у Росії усвідомив необхідність синтезу східної і за-